Una cort italianitzant a València
Notes sobre la recepció d'Ariosto a Espanya[1]

Pep Valsalobre
Institut de Llengua i Cultura Catalanes. Universitat de Girona

Resum

Aquest estudi pretén mostrar com una cort perifèrica dins de la monarquia espanyola com la dels Centelles, comtes d'Oliva, tot imitant fil per randa la dels Este de Ferrara i la seva brillant presència en la Itàlia renaixentista mitjançant el mecenatge de Boiardo i d'Ariosto, va importar aquells esquemes i es va envoltar d'un grup d'escriptors que van constituir el nucli inicial de la recepció, difusió i continuació castellana de l'èpica d'Ariosto a la península Ibèrica. Gairebé es podria afirmar que la propagació en castellà de l'*Orlando furioso* a la península Ibèrica estava monopolitzada en gran part pel clan dels Centelles. Un cercle en el qual localitzem, segons tots els indicis, el traductor de *Gli asolani* de Bembo al castellà: Lluís Santàngel.

Paraules clau: Nicolau Espinosa; recepció hispànica d'Ariosto; poesia cavalleresca renaixentista; cort dels Centelles, comtes d'Oliva; recepció hispànica de Bembo.

Abstract

This paper aims to show how a peripheral court within the Spanish monarchy as was that of the Centelles, counts of Oliva, meticulously imitated Este de Ferrara and her brilliant presence in the Italian Renaissance through the patronage of Boiardo and Ariosto. The stet imported these cultural trends and surraunded themselves with a group of writers who formed the initial core of the reception and spreading into Castilian of Ariosto's epic poetry in the Iberian Peninsula. It could be argued that the spreading of *Orlando Furioso* into Castilian in the Iberian Peninsula was largely monopolized by the Centelles clan. A circle where we find, according to several sources, Lluís Santàngel, the translator of Bembo's *Gli asolani* into Spanish.

Key words: Nicolau Espinosa; Ariosto's hispanic reception; chivalresque Renaissance poetry, the court of Centelles, Counts of Oliva; Bembo's hispanic reaction.

1. Aquest article és una refosa d'un treball anterior, on posava un èmfasi especial en un altre aspecte de l'actuació cultural a la cort dels Centelles comtes d'Oliva: la proposta de substitució de la tradició literària auctòctona, en llengua catalana, vista com a «antiga», per incorporar-se a la tradició literària en llengua castellana a través de la importació dels models ariostescos (Pep VALSALOBRE, «Una cort "ferraresa" a València: els Centelles, Ariosto i un programa de substitució de la tradició literària autòctona», *Caplletra*, n. 34, 2003, p. 171-194). Per a la seva elaboració, he rebut l'ajut del projecte de recerca del MCyT, ref. BFF2002-02561, dirigit per Albert Rossich. Agraeixo aquí també la col·laboració que m'han proporcionat l'Estrella Freixas i en Jordi Cornellà.

VISIT…

I

Tot va començar amb algunes estrofes d'un llarg poema cinccentista valencià encara poc conegut. La identificació dels personatges que hi compareixen i de les seves relacions, d'una banda amb els Centelles i, de l'altra amb l'obra d'Ariosto, fa que encaixin perfectament totes les peces del trencaclosques en un impagable mosaic del patronatge literari de la cort valenciana dels comtes d'Oliva per assolir prestigi *alla maniera italiana*. Els motius que em van conduir cap a l'anàlisi del cant XV de la *Segunda parte de Orlando, con el verdadero suceso de la famosa batalla de Roncesvalles, fin y muerte de los doce Pares de Francia*, de Nicolau Espinosa, no vénen ara al cas[2]. En darrer terme, mentre treballava amb catàlegs (en vers) d'escriptors produïts a la València cinccentista, m'hi va adreçar Rafael Ferreres. En efecte: en la seva edició de la *Diana enamorada* de Gaspar Gil Polo, Ferreres feia al·lusió al poema d'Espinosa i deia que en el cant XV «aparece el río Turia elogiando a los escritores y personajes ilustres nacidos en su ribera»[3].

El text de Nicolau Espinosa és un poema cavalleresc[4] extens imprès per primera vegada a Saragossa l'any 1555. Es tracta de la primera imitació —i, alhora, continuació—[5] de l'*Orlando furioso* ariostesc en llengua castellana[6].

No sé que el passatge —minúscul— de l'obra d'Espinosa que tractarem aquí hagi estat editat modernament com una unitat, per bé que se n'han fet transcripcions fragmentàries: les que havia ofert Francesc Cerdà a les *Notas al Canto de Turia* (1778) perquè tractaven de personatges que reapareixen en l'obra de Gil Polo; les que incorporaven Just Pastor Fuster (1827) o Francesc Martí Grajales (1928) arran del comentari sobre autors valencians que van ser

2. Els exposava a la referència esmentada a la nota anterior.
3. Rafael FERRERES, «Prólogo», dins Gaspar GIL POLO, *Diana enamorada*, ed. de Rafael Ferreres, Madrid: Espasa Calpe, 1962, p. XXX.
4. Poema cavalleresc als nostres ulls, però als ulls dels lectors i comentaristes de l'època, els textos de Boiardo i Ariosto eren èpica, és a dir, se'ls veia més propers a l'*Eneida* que no pas als llibres de cavalleries: vegeu Maxime CHEVALIER, *L'Arioste en Espagne (1530-1650). Recherches sur l'influence du «Roland furieux»*, Bordeus: Institut d'Études Ibériques et Ibéro-américains de l'Université de Bordeaux, 1966, p. 57-58. El matís és més important que no sembla, pel que veurem més avall. A la segona meitat del segle XVI, la consideració genèrica del poema és més complexa (vegeu Cesare SEGRE, «Introducción», dins Ludovico ARIOSTO, *Orlando furioso*, ed. de Cesare Segre i M. de las Nieves Muñiz Muñiz, vol. I, Madrid: Cátedra, 2002, p. 10-14).
5. Giovanni Maria BERTINI («L'Orlando furioso nella sua prima traduzione ed imitazione spagnuola», *Aevum*, 8, n. 2/3, 1934, p. 357-402) va fer observar com Espinosa no pretenia cap mena de substitució del poema d'Ariosto, sinó que, ben al contrari, el seu relat requereix necessàriament de la coneixença que el lector té de l'obra del cortesà ferrarès, de tal manera que col·labora en la difusió del model italià (p. 396).
6. Se n'han esmentat diverses edicions cinccentistes: el *Manual* de Palau en comptabilitza cinc; Frank PIERCE (*La poesía épica del Siglo de Oro*, Madrid: Gredos, 1968, p. 329) n'enumera sis; José SIMÓN DÍAZ (*Bibliografía de la literatura hispánica*, vol. IX, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas / Instituto Miguel de Cervantes de Filología Hispánica, 1971, p. 702) en descriu només quatre (Saragossa 1555, Anvers 1556 i 1557, Alcalà 1579). El poema d'Espinosa ha estat de vegades despatxat erròniament com una traducció de l'*Orlando* ariostesc: encara ho he vist jo mateix en més d'un catàleg en línia.

lloats per Espinosa; o les dues octaves que va incloure Amadeu Pagès a *Auzias March et ses prédécesseurs*, perquè hi feien aparició Baltasar Romaní i Honorat Joan, entusiastes difusors de l'obra d'Ausiàs Marc[7].

En el cant XV, que és el que ens ocupa, Cotald o Còtal (*Cotaldo*), protagonista de la *Segunda parte de Orlando*, entra en una cova on s'obre una gran sala amb les parets pintades i un monument central, tot ornat amb gran riquesa i esplendor. El monument és el sepulcre d'Atlant (*Atalante*). Assegut al costat hi ha el vell Nèstor, el qual exposa a Cotald els grans fets militars de Bernat de Centelles Riu-sec i de Cabrera al servei de Ferran I de Catalunya-Aragó; a continuació, li ofereix una espasa, feta per Atlant, bellament obrada i poderosa contra altres armes i encanteris; finalment, Nèstor exposa a Cotald el significat de les imatges pintades a la paret de la caverna: s'hi admira una representació idíl·lica de València. Per tal com l'acció del poema se situa en l'època dels fets llegendaris de Roncesvalls (segle VIII) i les escenes que s'hi reprodueixen pertanyen al temps d'Espinosa, les pintures de la cova que Nèstor mostra a Cotald constitueixen una profecia, un vaticini del futur. En un moment donat, Cotald es fixa en la representació del Túria. En aquest punt comença el fragment que transcric a continuació[8]:

37 El rio mira, de muchos celebrado,
y algunos que con lira decantaban
a Marte heroico, de todos ensalzado;
también a otros que a Venus se quejaban.
Deseoso de saber, ha preguntado
de los que cantan y mirando estaban
el nombre natural que gozarían
con quien la bella patria ilustrarían.

38 El avisado viejo le responde,
y a la derecha mano señalado:
«El que primero canta será un conde
de tu ilustre cepa eternizado.
La fama dél se estenderá por donde

7. [Francesc CERDÀ I RICO], *Notas al Canto de Turia o Noticias historicas de algunos poetas y escritores del Reino de Valencia*, Madrid: Antonio de Sancha, 1778 (ed. facsímil: València: Librerías París-Valencia, 1979); Justo Pastor FUSTER, *Biblioteca valenciana de los escritores que florecieron hasta nuestros días*, vol. I, València: Imprenta y Librería de Ildefonso Mompié, 1827; Francisco MARTÍ GRAJALES, *Ensayo de un diccionario biográfico y bibliográfico de los poetas que florecieron en el Reino de Valencia hasta el año 1700*, Madrid: Tip. de la «Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos», 1927 [1928]; Amedée PAGÈS, *Auzias March et ses prédécesseurs. Essai sur la poésie amoureuse et philosophique en Catalogne aux XIVe et XVe siècles*, París: Librairie Honoré Champion, 1912, p. 413 n. 6.

8. Són les octaves 37-51 del cant XV, f. 75v-76. Consulto un exemplar de la segona edició, impresa per Martín Nucio a Anvers l'any 1556 (BNM: R 3549); a la BC n'hi ha un de la d'Anvers 1557 (Bon 8-II-1 [2]). En numero les estrofes i en regularitzo l'ortografia amb les limitacions pròpies de les edicions filològiques de textos castellans d'aquesta època. El tercer vers de l'octava 37 és hipermètric.

Apolo empieza y muere sepultado,
en el famoso mar de las Españas
y Tetis le recoge en sus entrañas.

39 »El otro mira, que tan dulcemente
canta el amoroso y dulce canto,
y las nimfas de Turia preminente
del süave cantar toman espanto.
Será un nuevo Orfeo en el poniente;
baste a reducir el duro canto
en criatura sensible, y es muy poco,
a la suave zampoña de quien toco.

40 »Éste es don Juan Fernández, que en el suelo
su par igual hallar no se podría,
y volara de Tídore su vuelo
hasta Nurbega o la Gocia fría;
coger le ha como suyo l'alto cielo,
aunque su falta bien se sentiría,
llevando al Fenollet junto consigo,
retrato propio suyo y gran amigo.

41 »Mira el Romaní, como sostiene
a Osias March fundado en limosino,
y la sobrada gloria que le viene
d'habernos allanado aquel camino;
trae al Mantüano y le conviene
con la española lengua, y su destino
la obra le acortaba principiada,
que fuera con razón muy celebrada.

42 »Mira Honorato Juan, como s'estiende
su fama, su valor, su gentileza,
y con l'ingenio raro en sí comprende
lo que más escondió naturaleza.
Mira l'hispero rey que dél aprende,
juntando con Minerva fortaleza;
Valencia subirá por éste solo
a la sfera celeste del gran polo.

43 »Mira aquel varón tan avisado,
que a César sirve y muestra su gran hecho;
cerca del Albis contra el potentado
descubre la valor del fuerte pecho;
en paz escribe y siempre acostumbrado
estar del Hilicón a poco trecho:
es don Juan Aguilón, cuya excelencia
ilustrará por siglos a Valencia.

44 »Mira el otro, que su escondida musa
es tan grande que a todos se demuestra
(por más que demostrarla se rehúsa:
ella misma nos labra bella muestra
y a su poseedor muy bien acusa);
será del tronco propio y rama vuestra
producido con nombre de Centellas,
Serafín dicho, engrandeciendo aquéllas.

45 »Mira aquél, de Turia se alejando,
que en ibero discanta sus canciones:
será don Manüel dicho Ferrando,
que en corte y gala ensalza los pendones;
a tiempos el gran mar irá surcando,
dejando de su fama mil montones
en la primera Hesperia y Alemaña,
en Flandres y Borgoña y nuestra España.

46 »Mira los dos que entrambos son cuñados;
pudiendo hablar en todo largamente,
al sacro monte son predestinados,
ornada de laurel su sabia frente;
los versos de los cuales muy preciados
serán, y el uno es aquel prudente
don Pedro Castellar en lo latino
y el otro Catalán, más que divino.

47 »L'otro mozo robusto que, apartado
al pie del olmo ves, mostrando el pecho
de su amoroso fuego traspasado
que casi del dolor está deshecho,
empieza de cantar muy encumbrado
y tiene con la Palas gran derecho:
es don Luïs Santángel quien te muestro,
y en la dulce poema sabio y diestro.

48 »Reconoce también el gran aspeto
d'aquel varón gentil que con gran vuelo,
sólo eternizando su sujeto,
con cantos penetraba l'alto cielo:
Pedro de Roda es, y te prometo
que mucho ensalzará su fértil suelo;
mas de Saldivia nos será quitado,
sïendo del gran Turia harto llorado.

49 »Remira el gran Falcón y nuevo Homero,
que no merece el mundo su gran canto;
mira que en España es el primero

que el único saber nos causa spanto;
mira alegre a todo el hemisfero
con el olvido de su antiguo llanto
por la falta de sabios ya pasados
que a causa dél serán bien olvidados.

50 »Aquel mozo que en tierna edad alcanza
del sacro coro y fuente pegasea
lo divino, mostrando gran pujanza
cantando de alabar a su gran dea,
es Juan Pérez, el cual nos da esperanza
que el mundo alcanzará lo que él desea:
algunas de sus obras escondidas
que con razón serán mucho validas.

51 »Y todos los demás tienen la boca
mojada del licor tan encumbrado;
saber sus nombres, cierto, no te toca,
que son gran multitud, y aquí he parado.
Su alto intento cada cual invoca,
cantando bien y harto delicado.
Lo dicho bastar debe, y tu camino
presto debes tomar con buen destino.»

52 Holgose mucho nuestro caballero
de ver tanta belleza dibujada.
Del viejo se despide, y el sendero
tomará por do entró en la scura entrada. […]

Certament, aquesta mena de catàlegs rimats, farcits de llagoteria exagerada, no solen ser un bon lloc per mesurar la vàlua artística d'una obra, la perícia poètica d'un autor[9]: tampoc el «Canto de Turia» no dóna la mida, ni de bon tros, de la qualitat literària de la *Diana enamorada* de Polo. Però no és de valoracions estètiques que hem de tractar ara. D'entrada, hi ha una qüestió que s'imposa amb tota evidència. L'afirmació de Ferreres reproduïda al primer paràgraf d'aquest paper, segons la qual és el riu Túria que pren la paraula i vessa l'elogi dels poetes valencians, no és exacta: el «viejo» que parla no és el Túria, sinó Nèstor, el qual identifica els poetes retratats a la sala a requeriment de Cotald.

9. Giovanni Maria BERTINI, «L'Orlando furioso…», *op. cit.*, esp. p. 388-402, va avaluar amb encert la qualitat literària del poema d'Espinosa i la comprensió que aquest va mostrar de l'«anima» del poema italià: «l'Espinosa non solo apre il ciclo degli imitatori dell'Orlando Furioso in Ispagna, ma avvia i suoi contemporanei a comprendere lo spirito dell'Ariosto nell'epoca più gloriosa della Rinascenza spagnuola» (p. 402). També Maxime Chevalier ha resumit les virtuts i mancances de l'obra d'Espinosa (Maxime CHEVALIER, «Recherches sur le poème espagnol du XVIe siècle. La Deuxième partie du Roland», *Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg*, XXXVI, n. 8-9, 1958, p. 417-431 i *L'Arioste en Espagne*, *op. cit.*, p. 107-115).

No és menys manifest el paral·lelisme de l'episodi amb el cant III de l'*Orlando furioso*, quan Bradamanta entra a la cova on hi ha el sepulcre de Merlí, amb pintures i escultures al voltant; allà, la maga Melissa convocarà una corrua d'esperits, tots relacionats amb la nissaga futura de Bradamanta i Roger (*Ruggiero*), els Este, ducs de Ferrara.

II

Pertoca ara d'assajar la identificació provisional dels individus esmentats per Espinosa[10]. La dels personatges al·ludits a les octaves 38 i 39 ja comporta el primer entrebanc. A la 38 s'al·ludeix a un comte del llinatge Centelles: és Serafí de Centelles-Riu-sec i Ximénez d'Urrea, segon comte d'Oliva?; o és el nebot d'aquest, Francesc Gilabert de Centelles-Riu-sec i Ferrandis d'Herèdia, deixeble de Joan Baptista Anyés, l'humanista i teòleg valencià al servei dels Centelles? El primer havia escrit versos: no debades J. B. Anyés afirmava que era conegut entre els nobles com a *comes litteratus*[11]; li'n coneixem els publicats al *Cancionero general* de 1511, obra en què va col·laborar amb el compilador mateix, Hernando del Castillo. El segon dels esmentats, tercer comte d'Oliva, també fou poeta[12] i, a més, pare del Pere Gilabert de Centelles-Riu-sec i de Cardona, a qui va dedicada la *Segunda parte del Orlando*[13]. De tots dos, Serafí i Francesc Gilabert, havia consignat Espinosa l'excel·lència en el cultiu de les lletres al cant IV (f. 21v-22).

L'octava 39 ha estat interpretada generalment com a introductòria de la següent: totes dues s'esmerçarien per presentar Joan Ferrandis d'Herèdia[14]. Però potser podríem pensar que aquell «otro» es refereix a "otro conde" i l'inici de l'estrofa següent, la 40, podria entendre's com una al·lusió a un tercer personatge en la descripció de les imatges pintades a la cova: «Éste [*que veus ara*] es don Juan Fernández […]»: aleshores, l'estrofa 38 podríem considerar-la consagrada a Serafí de Centelles i la 39, a Francesc Gilabert. És una altra possibilitat; no m'hi faig fort, però. De fet, en l'octava que Gil Polo va dedicar a Ferrandis d'Herèdia, aquest és relacionat amb «nimfas», com aquest «otro» de l'octava 39 d'Espinosa.

10. Ho faig amb totes les prevencions del món: no tinc a mà els arxius ni la bibliografia històrica que convindria per dur a terme aquesta tasca amb més aplom, però crec que l'aproximació obtinguda amb les dades de què disposo és suficient per als objectius d'aquest treball.
11. Martí DURAN I MATEU (ed.), Joan Baptista ANYÉS, *Obra profana.* Apologies*, València 1545*, Edició del text llatí i traducció catalana de Martí Duran i Mateu, Barcelona: Universidad Nacional de Educación a Distancia / Reial Acadèmia de Bones Lletres, 2001, p. 152.
12. Vicente XIMENO, *Escritores del Reyno de Valencia*, vol. I, València: Joseph Estevan Dolz, 1747, p. 119-121; J. P. FUSTER, *op. cit.*, p. 92; Juan F. ALCINA, *Repertorio de la poesía latina del Renacimiento en España*, Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 1995, p. 86 i Martí DURAN I MATEU, *op. cit.*
13. També en el «Canto de Turia» de Gil Polo (octava 17) apareix la mateixa al·lusió vaga: hi és esmentat un comte d'Oliva poeta, però no ha estat aclarit satisfactòriament si feia referència a Serafí o al nebot.
14. P. e., per F. CERDÀ, *op. cit.*, p. 329-330; J. P. FUSTER, *op. cit.*, p. 89 i F. MARTÍ GRAJALES, *op. cit.*, p. 221-222.

El «Fenollet» no pot ser altre que Francesc de Fenollet i de Centelles, patge de Ferran el Catòlic, fill de Caterina (o Beatriu?) de Centelles i nét del primer comte d'Oliva; era assidu, amb Joan Ferrandis d'Herèdia i Lluís Milà, de la cort virregnal valenciana.

L'aparició de Baltasar de Romaní en el poema d'Espinosa era ben coneguda gràcies a la referència d'Amadeu Pagès esmentada més amunt. Romaní —en realitat Escrivà de Romaní—, fill del virrei de Sardenya i baró de Beniparrell, sembla que va gaudir de la protecció del duc de Calàbria[15], a qui va dedicar la seva edició-traducció d'Ausiàs Marc l'any 1539. El que no recordo que hagi estat esmentat enlloc és l'al·lusió que fa Espinosa de la traducció de Virgili al castellà que Romaní deixà inacabada[16]. Al cant XXXV i darrer de la *Segunda parte de Orlando* reapareix un Romaní. Aquest darrer ha estat identificat també amb Baltasar[17]; però em decanto per identificar-lo amb Gaspar de Romaní[18], fill de l'anterior i autor d'un sonet liminar en castellà a la mateixa *Segunda parte de Orlando* —amic, doncs, d'Espinosa—, a més de compondre'n un altre per als preliminars de la *Diana* de Montemayor. Reforça aquesta meva suposició el fet que el vell Baltasar de Romaní llegia, l'any 1539, les «moralidades» de Marc i moria al voltant de 1547: poc podia ser, anys més tard, amic del jove Nicolau Espinosa (que tenia al voltant de trenta anys el 1555).

No sé que Honorat Joan, aquí en qualitat de preceptor del futur Felip II, es dediqués als afers poètics; Gil Polo l'esmenta, però no pas entre els poetes, sinó entre els humanistes valencians, enmig de Lluís Vives i Pere Joan Nunyes («Canto de Turia», octava 8).

El personatge de l'octava 43 és Joan Aguiló Romeu de Codinats, militar al servei de l'emperador Carles i poeta[19]; va ser lloat també per Gil Polo («Canto de Turia», octava 25)[20].

15. Vicent Josep ESCARTÍ, *La primera edició valenciana de l'obra d'Ausiàs March*, València: Bancaixa / Universitat de València, 1997, p. 43.
16. Si l'al·lusió d'Espinosa ens remet sense dubtes a Baltasar, no tinc gens clar, en canvi, que el Romaní del «Canto de Turia» (octava 34) sigui el mateix (cf. MARTÍ GRAJALES, *op. cit.*, p. 410).
17. Nancy F. MARINO, «The Literary Court in Valencia», *Hispanofila*, n. 104, 1992, p. 7.
18. Confirmo la sospita de CERDÀ, *op. cit.*, p. 405-408.
19. Vegeu Martín de VICIANA, *Libro segundo de la Chronica de la inclita y coronada ciudad de Valencia y su reyno*, València: Joan Navarro, 1564 (reed.: *Segunda parte de la Crónica de Valencia*, València: Sociedad Valenciana de Bibliófilos, 1881, p. 58-71, esp. 68-71); CERDÀ, *op. cit.*, p. 353-361) i també Joaquim MARTÍ MESTRE (ed.), *El Llibre de Antiquitats de la Seu de València*, vol. I, València / Barcelona: Institut Universitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994, p. 135 n. 492, 202 i 217. L'atribució que fa Cerdà (p. 361) a Joan Aguiló d'un «Poema histórico lemosín» hem de considerar-la suspecta de falsedat (vegeu, sobre aquest autor i sobre la pretesa poesia èpica atribuïda a Hug de Montcada, Albert ROSSICH, «La introducció de la mètrica italiana en la poesia catalana», *Els Marges*, n. 35, 1986, p. 7-8.
20. Recordem, en canvi, com va ser denigrat per Zurita en una carta a Antoni Agustí (CERDÀ, *op. cit.*, p. 358 n.; Pierre GENESTE, *Essai sur la vie et l'œuvre de Jeronimo de Urrea*, vol. I, Lille: Université de Lille III, 1975 p. 133 n.

Tant l'absència d'al·lusió al títol nobiliari com la posició intermèdia que ocupa dins del passatge fan que hàgim d'identificar el Serafí de Centelles de l'estrofa següent, no pas amb el segon comte d'Oliva, sinó amb un poeta homònim, cunyat d'Honorat Joan[21], sens dubte el mateix que elogia Polo a l'octava 26 del seu poema.

Manuel Ferrando remet tradicionalment a Manuel Díez Ferrando, poeta contemporani d'Espinosa; emergirà després, com a «Don Manuel Díez y de Ferrando», al cant XXXV[22]. Amb aquest mateix Díez Ferrando ha estat identificat també el «Ferrán» citat al «Canto de Turia» (octava 22).

Confesso que, amb la bibliografia que tinc a l'abast, el reconeixement del poeta neollatí Pere Castellar i del seu cunyat Català que figuren en l'octava 46 no m'és fàcil; amb tot, localitzo un Pere Castellà «ciutadà i lloctinent del mestre racional» que va declarar en un macroprocés que va tenir lloc a València entre 1520 i 1524, en què es trobava implicat Baltasar de Romaní[23]; i sembla que l'hem d'identificar amb l'autor d'un poema llatí, en dístics, als preliminars del *Libro de Cavallería Celestial del pie de la Rosa Fragante*, de Jeroni Sentpere: «Nobilis ac ingenui uiri Petri Castellani equitis aureati, ad lectorem»[24]. Coneixem diversos Català poetes que són candidats a identificar-se amb el personatge al·ludit al text. P. e., Blai (o Alfons) Pelegrí Català[25] o, amb més possibilitats, Felip Català; aquest segon, a més de ser tractat en termes molt encomiàstics al «Canto de Turia» (octava 32)[26], està —si més no per via indirecta— relacionat literàriament amb Espinosa: és autor d'un sonet en elogi del poeta i clergue murcià Diego Ramírez Pagán, qui, al seu torn, signa un sonet als preliminars de la traducció que Espinosa va fer d'una obra de l'humanista Pandolfo Collenuccio (1563) (vegeu més avall); tots dos, Espinosa i Ramírez, coincideixen encara en els preliminars del *Libro de las historias y cosas acontescidas en Alemaña, España, Francia…, compuesto por Paulo Jovio…*, traduït al castellà pel metge valencià Antoni Joan Villafranca (València, Joan Mei, 1562), on entaforen sengles sonets «al lector» —i Ramírez encara uns tercets «en recomendación del Jovio»—; Villafranca, al seu torn, també va acompanyar Ramírez en els textos liminars de l'esmentada traducció que Espinosa va fer de Collenuccio amb un sonet «al lector»[27].

21. CERDÀ, *op. cit.*, p. 364.
22. Sobre Manuel Díez Ferrando, vegeu MARTÍ GRAJALES, *op. cit.*, p. 229.
23. J.V. ESCARTÍ, *op. cit.*, p. 30, n. 16.
24. He vist l'exemplar de l'edició d'Anvers, feta per Martín Nucio l'any 1554, que guarda la BC (Bon 9-I-5). L'esment confús que en fa MARTÍ GRAJALES, *op. cit.*, p. 428, copiat per J. F. ALCINA, *op. cit.*, p. 64 —que no ha vist el llibre de Sentpere—, on tradueix la forma llatina del nom per «Pedro Castellanos», dificulta la identificació del personatge. Per cert: quan Sentpere fa la lloança de les famílies valencianes a *La Carolea* (València, 1560) situa els Centelles en lloc d'honor, immediatament després dels Borja (M. CHEVALIER, «Recherches…», *op. cit.*, p. 423).
25. Vegeu Josef RODRÍGUEZ, *Biblioteca Valentina*, València: Joseph Thomàs Lucas, 1747, p. 87; XIMENO, *op. cit.*, p. 173; CERDÀ, *op. cit.*, p. 347-348 i MARTÍ GRAJALES, *op. cit.*, p. 112.
26. Cf. CERDÀ, *op. cit.*, p. 397-400.
27. Ramírez (que va fer imprimir dues obres a València) devia tenir una sòlida reputació poètica a la València de l'època, si més no en l'entorn intel·lectual d'Espinosa, perquè escriu

Lluís Santàngel, l'hem d'identificar amb l'autor que inclou un sonet en lloança de Jorge de Montemayor en les traduccions impreses d'Ausiàs Marc de 1560 (on apareix anònim, però), 1562 i 1579[28]; sens dubte pertanyia al llinatge homònim d'ascendència jueva, emparentat amb els Centelles; és possible que coincideixi amb el Lluís Santàngel que fou batlle general de València mentre Joan Aguiló n'era virrei, en absència del duc de Maqueda[29]; el tornem a trobar al cant XXXV de la *Segunda parte de Orlando*, en la doble condició d'home d'armes (en terres alemanyes) i de lletres: n'hauré de parlar més endavant (apartat VII).

No trobo Pere de Roda —mort abans de 1555, pel que diu el text— en els repertoris habituals on apareixen poetes i versaires d'aquesta època (Rodríguez, Ximeno, Fuster, M. Grajales, Ferrando); ¿potser és el mateix Pere de Roda autor d'un sonet fúnebre al final de l'edició pòstuma de les obres de Ferrandis d'Herèdia (1562), redactat prèviament —Ferrandis havia mort l'any 1549— i incorporat a l'edició impresa?[30].

Molt menys misteriosa és la referència de l'octava 49: si hi ha un assidu en tota mena d'al·lusions literàries en la València de la segona meitat del segle XVI, aquest és Jaume Joan Falcó, el conegut poeta neollatí.

Finalment, Joan Pérez (o Peres) ha estat tradicionalment posat en relació amb l'escriptor homònim que apareix al «Canto de Turia» (octava 37) i amb el «Pérez» esmentat al «Romance metafórico» de Timoneda[31]. I, des de Cerdà[32], tots tres són identificats amb Joan Baptista Peres i Robert (1534-1597), bisbe de Sogorb i erudit eximi. Tot i que sembla que el text d'Espinosa remet a un autor sacre, se'm fa difícil acceptar la candidatura del bisbe de Sogorb. Fixem-nos en la data de naixement: implicaria una precocitat respectable, tot i la «tierna edad» al·ludida als versos, com perquè Espinosa l'incorporés en la redacció del seu poema, per força abans de 1555, data de la impressió a Saragossa. L'any 1555 no havia obtingut cap càrrec ni, sembla, havia escrit res que no fos literatura escolar: això sí, els seus treballs sobre l'hebreu ja eren importants. Més encara: no tenim la més mínima constància que Peres escrigués versos[33]. Quan

---

textos liminars a una colla d'impresos de l'època: a més de l'esmentat, l'any 1562 insereix una elegia en tercets al final de l'edició pòstuma de les obres de Joan Ferrandis d'Herèdia. L'amistat de Ramírez Pagán amb Espinosa i l'entorn del comte d'Oliva fa pensar que la traducció ariostesca que Ramírez denosta en uns versos de la *Floresta de varia poesía* (M. CHEVALIER, *L'Arioste en Espagne*, *op. cit.*, p. 76) ha de ser la d'Alcocer i no pas la d'Urrea (vegeu més avall). Villafranca i Ramírez ja havien coincidit prèviament en els elogis poètics dels liminars de la traducció d'Ausiàs Marc feta per Montemayor i impresa a València (1560).

28. J. V. ESCARTÍ, *op. cit.*, p. 63 i n. 30 i 339 n. 75; text del sonet a la pàgina 337.
29. Cf. M. de VICIANA, *op. cit.*, p. 69.
30. Cf. MARTÍ GRAJALES, *op. cit.*, p. 224; el text és editat per Rafael FERRERES (ed.), Juan FERNÁNDEZ DE HEREDIA, *Obras*, Madrid: Espasa Calpe, 1955, p. 257, però no diu res de l'autor.
31. Sobre aquest text, vegeu P. VALSALOBRE, *op. cit.*, p. 189-190.
32. CERDÀ, *op. cit*, p. 418.
33. Cf. J. RODRÍGUEZ, *op. cit.*, p. 243-245; V. XIMENO, *op. cit.*, p. 200-205; CERDÀ, *op. cit.*, p. 418-419 i J. P. FUSTER, *op. cit.*, p. 165-184.

el retrobarem al cant XXXV, res no fa pensar en un jove, ans al contrari: «A Juan Pérez he visto, amigo raro, / que mucho tiempo ha guió bien mi lira; / con él, ingenio alto al mundo claro, / descanso de mi afán que en él respira»[34].

III

En definitiva: aquestes estrofes de la *Segunda parte de Orlando* constitueixen una relació simple de poetes valencians contemporanis d'Espinosa, la major part vius encara quan imprimeix l'obra; Joan Ferrandis d'Herèdia i Francesc de Fenollet, morts poc abans de mitjan segle, potser apareixen aquí com els precedents d'una generació literària "nova" o "moderna". Essent, com aparenta, una nòmina de poetes amics i altres versaires valencians, no sembla gaire interessant. Val a dir que hi abunden nobles —relacionats amb la repressió de les Germanies— i gent d'armes vinculada a la política imperial, així com autoritats sobresortints del Regne o de la ciutat de València. El fet que la gran majoria dels que hi surten no va compondre, pel que en sé, cap vers català, no li atorga gaire més significació, a la vista del que sabem del context literari de l'època.

El parnàs d'Espinosa, és evident, resulta molt escarransit: si fem un cop d'ull al cens de poetes valencians contemporanis, n'hi manquen molts. Només de posar-hi al costat el catàleg de Gil Polo, la gasiveria d'Espinosa esdevé espectacular. O bé la seva ignorància era colossal. O potser cap de les dues coses, i hem de concloure que el seu propòsit no era fer una nòmina més o menys exhaustiva dels poetes valencians coetanis, sinó que l'objectiu, més limitat, era un altre. I se m'escapava en aquell moment.

IV

Va ser aleshores que em va vagar d'esbrinar quins altres vincles relacionaven aquests individus entre ells.

D'entrada, hi ha uns quants Centelles i familiars: hi han comparegut Serafí i/o Francesc Gilabert de Centelles, comtes d'Oliva; també el Serafí de Centelles diferent de l'anterior. Joan Ferrandis d'Herèdia, poeta i dramaturg ben conegut, era parent dels Centelles: Querubí de Centelles, germà de Serafí de Centelles, segon comte d'Oliva, es va casar amb Joana (o Violant) Ferrandis d'Herèdia, dels quals va néixer Francesc Gilabert, tercer comte d'Oliva. El cas de Fenollet ja l'hem esmentat. També Honorat Joan tenia parentiu amb els Centelles: a més de ser cunyat del Serafí de Centelles esmentat abans (el de l'octava 44)[35], el seu pare, Gaspar Joan, s'havia casat amb Anna Maria de Centelles, unió que és a l'origen del marquesat de Centelles; el primer marquès de Centelles, Antoni Joan i de Centelles, nebot d'Honorat, va recollir i publicar

34. El sentit dels dos últims versos està relacionat, a la meva manera de veure, amb el fet que és l'últim dels amics esmentats per Espinosa al cant XXXV, abans de reprendre l'acció del cant anterior.
35. CERDÀ, *op. cit.*, p. 364.

bon nombre d'elogis dedicats a l'oncle[36]. El fet que Espinosa ja hagués inclòs Joan Aguiló al cant IV del seu poema (f. 21v) feia pensar que estava relacionat familiarment amb el clan Centelles; i així és, en efecte: Rafael Martí de Viciana ens explica que el pare de Joan Aguiló, Lluís Aguiló, es casà en segones núpcies amb Rafaela, filla de Pere Sánchez Centelles i de Calataiud[37]; el nom complet era, doncs, Joan Aguiló Romeu de Codinats i de Centelles. Quant a Lluís Santàngel, el mateix Viciana n'esmenta dos de vius mentre escriu la *Crónica*[38]: l'un, fill de Jeroni Santàngel i d'Isabel de Pròixida, era vidu d'Anna de Centelles i es va casar després amb Isabel, de la branca dels Centelles-Calataiud; l'altre era nét del Lluís de Santàngel, escrivà de ració dels Catòlics i finançador de l'empresa americana; li conec també algun parentiu amb els Centelles: la seva mare, Beatriu de Fenollet, era germana del Lluís de Fenollet, que es va casar amb Caterina (o Beatriu) de Centelles, pares del Francesc de Fenollet esmentat més amunt. No conec si Falcó era parent dels Centelles, però em consta que va compondre un epigrama llatí fúnebre per a Serafí de Centelles, comte d'Oliva[39].

V

La vinculació familiar al clan Centelles d'una bona part dels escriptors adulats per Espinosa és, doncs, patent. Però, i l'autor? Hi havia també lligam entre Nicolau Espinosa i l'obra amb el comte d'Oliva? Com consta a la portada, Espinosa va dedicar la *Segunda parte de Orlando* a «Pedro de Centellas, conde de Oliva», és a dir, a Pere Gilabert de Centelles, quart comte d'Oliva. Deixeume transcriure unes quantes línies de la dedicatòria que Espinosa adreça a aquest (f. A3)[40]:

> Viendo tan cantadas, muy illustre señor, las hazañas de los Pares de Francia por los famosos conde de Scandiano [=*Boiardo*] y Ludovico Ariosto, hinchiendo el mundo de sus heroicos hechos, y que estaban sepultados en el olvido nuestros españoles, que a éstos [=*aquellos*], y muchos más, en la nombrada lid de Roncesvalles vencieron y sobraron, me pareció causa justa para el sobrado atrevimiento mío, en especial habiendo de cantar del imortal Cotaldo de Creón, antiguo tronco de V.S. […].

Pot semblar que no ve a tomb, però abans de tornar als versos del cant XV de la *Segunda parte de Orlando*, convé que ens entretinguem un moment

36. *Ibid.* p. 282.
37. VICIANA, *op. cit.*, p. 68 i 71.
38. *Ibid.* p. 155-156.
39. CERDÀ, *op. cit.*, p. 364.
40. A l'exemplar de la BNM que m'ha servit per al text del cant XV transcrit més amunt, hi falten la portada i fulls dels preliminars; els consulto d'un exemplar de la BC esmentat a la nota 8. Espinosa abocarà unes octaves panegíriques de Pere i la seva esposa Hipòlita de Zúñiga-Requesens al cant XXVII (f. 137v).

en el propòsit de l'obra d'Espinosa anunciat en aquestes poques ratlles. L'acció de la *Segunda parte de Orlando* se situa a l'època dels combats entre les hosts carolíngies i els àrabs peninsulars, la dels successos llegendaris de Roncesvalls, al temps d'Alfons II d'Astúries, el Cast. D'aquest rerefons emergeix la llegenda de Bernardo del Carpio, l'heroi lleonès, esdevingut heroi nacional espanyol. Com diu Bertini, el poema d'Espinosa «nacque quale affermazione del sentimento nazionale contro le esaltazioni dell'epica degli altri paesi»[41]. Maxime Chevalier ha explicat les pretensions literarioimperials d'Espinosa en el context de l'Europa del segle XVI, a fi de conformar una epopeia que fes front a les gestes de Rotllà i fins les superés: una epopeia a la mida de l'imperi espanyol[42].

Al segle XIII, les cròniques de Lucas de Tuy i, sobretot, de Rodrigo Jiménez de Rada, el Toledà, havien dreçat les gestes del llegendari Bernardo del Carpio, «réfutation des prétensions conquérantes de la geste française», enfront de la divulgació espectacular de la *Chanson de Roland* en terres hispanes[43]. Amb la fama assolida pels poemes de Boiardo i Ariosto, les gestes de Rotllà prenien aleshores nova embranzida. Des de l'èpica erudita, Espinosa —en paral·lel als autors del Doscents— serà el primer a recuperar —i manipular— la figura de l'heroi espanyol, tot utilitzant, paradoxalment, la mateixa plataforma que difonia l'èpica francesa: els models heroicocavallerescos italians. Serà Espinosa qui ressuscitarà el tema llegendari del Bernardo —ara empeltat d'una atmosfera novel·lesca—; a partir d'aleshores, el Del Carpio tindrà una requesta de gran magnitud, tant a l'èpica erudita com al romancer.

Però deixem per un instant aquesta pretensió i retornem als Centelles. Més amunt, m'he referit al cant IV de la *Segunda parte de Orlando* més d'una vegada, per tal com alguns personatges del cant XV ja havien aparegut prèviament. Eren els pertanyents al llinatge Centelles. En efecte: al cant IV (f. 20-22v), Espinosa havia abocat un panegíric exaltat de tota la nissaga dels Centelles, a mode de *contrafactum* local valencià dels Este ferraresos lloats per Ariosto al cant III del *Furioso*. De la mateixa manera que Ariosto havia compost el seu poema *ad maiorem gloriam* dels Este, Espinosa facturava la *Segunda parte de Orlando* com a epopeia genealògica, en mots de Chevalier, en llaor del llinatge dels Centelles. El protagonista de la *Segunda parte de Orlando*, Cotald de Creó (o Còtal de Craó) (*Cotaldo de Creón*), és a l'origen de l'estirp dels Centelles, en situació paral·lela a la del Roger ariostesc, progenitor dels Este. En rigor, doncs, el propòsit d'Espinosa era doble: d'una banda, bastia una epopeia hispànica per contrarestar l'èpica francoitaliana; d'una altra, dotava els Centelles d'uns ancestres heroics.

41. G. M. BERTINI, «L'Orlando furioso…», *op. cit.*, p. 389.
42. Maxime CHEVALIER, «Recherches…», *op. cit.*, p. 428-431 i *L'Arioste en Espagne*, *op. cit.*, p. 115 i 122-127.
43. Vegeu Jules HORRENT, *La Chanson de Roland dans les littératures française et espagnole au moyen âge*, París: Société d'Édition «Les Belles Lettres», 1951, p. 421-528; la citació és de la pàgina 427.

Com recorda Chevalier, la llegenda dels Nou Barons[44] —una estratègia nobiliària, a imitació de la llegenda francesa dels Dotze Pars, per ensalçar certs casals aristocràtics catalans— desagradava als llinatges que no disposaven d'un avantpassat entre aquells *top ten* (amb Otger Cataló al davant). Sembla que als Centelles els en coïa especialment l'absència. Joan Baptista Anyés, servent intel·lectual dels Centelles, havia fet una primera manipulació en la "recerca" d'ancestres il·lustres a favor del casal dels comtes d'Oliva: a la primera de les *Apologiae* publicades l'any 1543, inseria fins i tot un document pretesament signat el 792 per Carlemany mateix, on aquest feia lliurament de la baronia de Centelles a Cotald de Craó (*Cotallus de Crao*) i en sancionava la descendència de la casa dels ducs de Borgonya[45]. Fa tot l'efecte que el document se l'havia empescat el mateix Anyés.

Espinosa va fer un pas més en la línia d'Anyés i vincularà l'ancestre dels Centelles amb la llegenda nobiliària. En efecte: de la mà de l'autor valencià, Cotald no solament penetrarà en la llegenda dels Nou Barons, sinó que també la protagonitzarà. L'avantpassat dels Centelles serà tramès pel seu cosí Carlemany a les valls pirinenques amb l'objectiu de conquerir les terres catalanes, on trobarà els Nou Barons, menats per un d'ells, Napifer de Montcada, nomenat capità per Otger Cataló abans de morir en el setge d'Empúries. Els Nou Barons, ara capitanejats per Cotald, reeixiran allà on Otger havia fracassat. L'enginy d'Espinosa no és menyspreable. No s'estarà pas de suggerir paral·lelismes entre la figura del primer Centelles i l'emperador Carles V. Més encara: la unió de Cotald amb Marfisa, germana de Roger, descendents d'Hèctor, dotarà els Centelles no solament d'orígens carolingis, sinó també troians. Tot un programa d'enllustrament genealògic![46].

Retinguem, de moment, la confluència en l'obra d'Espinosa de dues llegendes de connotacions "nacionals" fortes: la castellanolleonesa de Bernardo del Carpio (per motius d'exaltació imperial), esmentada més amunt, i la catalana dels Nou Barons, amb Cotald al front (per motius genealògics).

VI

Així doncs, Espinosa se'ns revela com un intel·lectual al servei de la cort dels comtes d'Oliva: escriu una obra a manera de panegíric dels Centelles i mira

44. Que va tenir difusió ferma a partir de les *Històries e conquestes* de Tomic, al Quatrecents (Miquel COLL ALENTORN, «La llegenda d'Otger Cataló i els Nou Barons», *Estudis Romànics*, I, 1947-1948, p. 1-17).
45. DURAN I MATEU (ed.), *op. cit.*, p. 55, 142-145 i 261.
46. La llegenda dels Craons, avantpassats fabulosos dels Centelles, va ser recollida per Beuter, Escolano, Corbera, Domènec, etc. Sobre aquestes qüestions, vegeu Maxime CHEVALIER, «Recherches…», *op. cit.* i *L'Arioste en Espagne*, *op. cit.*, p. 112-114. Notem com Gil Polo es feia ressò d'aquest vessant de l'obra d'Espinosa. El «célebre Espinosa» mateix surt al «Canto de Turia» en termes fortament encomiàstics, i ho fa en uns versos que al·ludeixen a la traducció del *Compendio* de Collenuccio (en parlaré més avall) i a la *Segunda parte de Orlando*, definida sobretot com un poema genealògic i panegíric: «después de eternizada la memoria / de los Centellas, casa generosa» (Rafael FERRERES (ed.), Gaspar GIL POLO, *Diana enamorada*, *op. cit.*, p. 169).

de fer-hi sortir tants lletraferits —contemporanis— del clan com li és possible. Potser és l'hora de preguntar-nos qui és aquest Espinosa, què en sabem. No sé que n'hi hagi gaire bibliografia[47]. En tot cas, són conegudes algunes altres obres seves. Hi ha un sonet de «Nicolás de Spinosa al lector» als preliminars del més amunt esmentat *Libro de las historias y cosas acontescidas en Alemaña, España, Francia…, compuesto por Paulo Jovio… y traduzido en romanze castellano por Antonio Joan Villafranca, médico valenciano, y por él mismo añadido lo que faltava en Jovio hasta la muerte del invictíssimo emperador Carlos quinto* (València, Joan Mei, 1562)[48].

Va traduir de l'italià al castellà el *Compendio della storia del Regno di Napoli*, de l'humanista Pandolfo Collenuccio, servidor dels Sforza, Mèdici, Este i de Cèsar Borja (*Compendio de las hystorias del reyno de Nápoles*: València, Joan Navarro, 1563)[49]. Què el va dur a traduir l'obra de Collenuccio? Si sabem que Bernat de Centelles havia estat a Nàpols en qualitat de capità general de les tropes d'Alfons el Magnànim; que el seu fill, Francesc Gilabert, camarlenc reial, havia combatut també en terres italianes al servei del rei Alfons, el qual li va concedir el títol de comte d'Oliva (1449); que el fill d'aquest darrer, Serafí de Centelles, havia pres part a les campanyes militars de Ferran II a Nàpols, podem pensar que la traducció pretenia reblar el clau de la glòria de la nissaga. Hi ha, encara, una nova "connexió" entre els Este i els Centelles: el llibre primer de l'original de Collenuccio havia estat dedicat a Hèrcules d'Este, duc de Ferrara, aliat d'Alfons el Magnànim en les campanyes napolitanes.

Ara bé: notem que Espinosa va dedicar la traducció «al muy magnífico señor Symón Ros»[50]. A més, observo que els Centelles no hi fan pràcticament

47. A les referències de BERTINI, «L'Orlando furioso…», *op. cit.*, i CHEVALIER, «Recherches…», *op. cit.*, i *L'Arioste en Espagne*, *op. cit.*, sobre la *Segunda parte de Orlando*, citades aquí diverses vegades, s'hi ha d'afegir RODRÍGUEZ, *op. cit.*, p. 353; XIMENO, *op. cit.*, p. 139-140; CERDÀ, *op. cit.*, p. 428-432, i MARTÍ GRAJALES, *op. cit.*, p. 204-206. A banda d'aquests noms, la historiografia literària espanyola ha estat més aviat adversa a Espinosa i la seva continuació de l'*Orlando* ariostesc. Avui mateix no sé que se n'ocupi ningú. Aquesta situació contrasta amb la devoció que rebé a la segona meitat del Cinccents, quan la *Segunda parte* va ser reeditada diverses vegades (vegeu la nota 6).
48. Exemplars a BC (sign: 9-VII-63) i Biblioteca Lambert Mata de Ripoll (sign.: 56 G-310). L'edició va ser sufragada per Honorat Olzina, «mercader de libros», implicat també en les dues edicions de 1561 d'obres valencianes (Roig, Fenollar, etc.) impreses per Juan de Arcos: totes dues es venien a la seva llibreria; en fou editor, en el sentit econòmic del terme?
49. El *Compendio* va ser començat a redactar per Collenuccio (1444-1504) l'any 1498. L'edició príncep va aparèixer a Venècia el 1539. La primera traducció va ser al francès (per Denys Sauvage: París, 1546), la segona va ser la d'Espinosa. Després va ser traduït al llatí (per Nicolau Stoupe: Basilea, 1572) i, novament, al castellà (per Juan Vázquez del Mármol: Sevilla, 1584).
50. Consulto els exemplars de la BC (Tor 119-12º), incomplet, i de la Biblioteca Històrica de la UV (Z-9/30). Recordem que també Jorge de Montemayor havia adreçat la seva traducció d'Ausiàs Marc a Simó Ros (1560): vegeu ESCARTÍ, op. cit., p. 61 i n. 25); com diu Escartí, «Fóra interessant veure qui era aquest Simó Ros»; vegeu també Joan FUSTER, *Llibres i problemes del Renaixement* [València]: Institut de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989, p. 91 i n. 1. Als preliminars de la traducció del Collenuccio, hi ha poesies en elogi de l'autor i de la traducció signades per Antoni Joan Villafranca, Diego Ramírez Pagán i Jorge de Montemayor, a més d'un «cavallero amigo del autor».

cap paper, en l'obra de Collenuccio. Mantenia Espinosa cap relació aleshores amb els Centelles? O, per contra, s'havia desvinculat del casal d'Oliva? Certament, amb la segona meitat del segle arribaven temps atziacs per al clan. Sense anar més lluny, el mecenes d'Espinosa mateix, Pere Gilabert de Centelles, acabà guillat; el renitent Gaspar de Centelles, dels Centelles-Calataiud, va finir els dies en la foguera inquisitorial l'any 1564, acusat de luteranisme, alhora que el seu germà Miquel, comte de Gagliano, incriminat en el mateix procés, feia estada uns quants mesos a les masmorres de la santa institució i era absolt finalment l'any 1567; pocs anys després, Miquel s'implicava directament en un procés per sodomia contra Pere Lluís Galceran de Borja, mestre de Montesa (tots dos germans, Gaspar i Miquel, havien estat lloats ditiràmbicament per Espinosa al cant IV de la *Segunda parte de Orlando*, f. 21v); un germà petit dels anteriors, Jaume, era processat el 1576 per sodomia; Cristòfol de Centelles, potser el mateix que Espinosa menciona tan elogiosament i amical al cant XXXV (f. 177v), era condemnat el 1566 a sis mesos de reclusió i una multa per un afer relacionat amb la defensa dels drets moriscos. La mort del mateix Pere Gilabert l'any 1569, sense fills, va comportar llarguíssimes disputes als tribunals per l'herència entre les diverses línies familiars[51]. En fi…

VII

Hem de tornar als versos del cant XV de la *Segunda parte de Orlando*. Els poetes allà consignats que no pertanyen al clan Centelles semblen simplement amics d'Espinosa. N'he fet esment exprés en el cas de Gaspar de Romaní o de Joan Peres. Simplement amics? Per poc que hi aprofundim, se'ns delata un

51. Vegeu Marcel BATAILLON, *Érasme et l'Espagne. Recherches sur l'histoire spirituelle du XVIe. siècle*, París, 1937 (trad. esp.: *Erasmo y España*, Mèxic: Fondo de Cultura Económica, 1966, p. 728-732; CHEVALIER, «Recherches…», *op. cit.*, p. 422, on cita Merimée, Beuter i Escolano; Ricardo GARCÍA CÁRCEL, *Herejía y sociedad en el siglo XVI. La Inquisición en Valencia 1530-1609*, Barcelona: Península, 1980, p. 293 i 336-339; Sebastià GARCÍA MARTÍNEZ, *Bandolers, corsaris i moriscos*, València: Eliseu Climent, 1980, p. 39-47, i «El erasmismo en la Corona de Aragón en el siglo XVI», dins J[osef] IJsewijn i A. Losada (ed.), *Erasmus in Hispania. Vives in Belgio*, Acta Colloquii Brugensis 23-26.IX.1985 (Colloquia Europalia, I), Lovaina: Maison Peeters, 1986, p. 284-286; Rafael CARRASCO, *Inquisición y represión sexual en Valencia. Historia de los sodomitas (1565-1785)*, Barcelona: Laertes, 1986, p. 195-204 (per cert, un testimoni d'un procés insinua "prestacions" sexuals del comanador Falcó al mestre P. L. Galceran de Borja a canvi d'enfilar posicions en l'orde de Montesa: p. 198); William MONTER, *Frontiers of Heresy. The Spanish Inquisition from de Basque Lands to Sicily*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990 (trad. esp.: *La otra Inquisición. La Inquisición española en la Corona de Aragón, Navarra, el País Vasco y Sicilia*, Barcelona: Crítica, 1992, p. 159-160, que es fa un embolic entre Cristòfol de Centelles i els tres germans, Gaspar, Miquel i Jaume); Francisco José SANCHIS MORENO i María Jesús SARTI MARTÍNEZ, «Documentación relativa al pleito de reducción de la baronía de Nules al patrimonio real (1581-1587), existente en la serie Real del A.R.V.», dins *I Congrés d'Història i Filologia de la Plana. Nules, febrer de 1988*, Nules: Ajuntament de Nules, 1990, p. 249-257 i Massimo FIRPO, «Alcune considerazioni sull'esperienza religiosa di Sigismondo Arquer», *Rivista Storica Italiana*, CV, 1993, p. 411-475.

vincle nou entre una bona colla d'ells que no podem acceptar com a accidental: Ariosto. Més ben dit: la implicació en la recepció de l'obra d'Ariosto, especialment l'*Orlando furioso*. I, en menor mesura, en la de Boiardo. Mentre repassem a continuació la circulació dels poetes italians a la Península, tinguem present la relació dels individus que han aparegut en els versos d'Espinosa.

La primera versió al castellà del *Furioso*, feta per Jerónimo de Urrea i impresa per primer cop a Anvers l'any 1549, ja mostra signes evidents de lligam als Centelles: als preliminars hi ha un poema d'elogi de Joan Aguiló i al final del llibre, un de Serafí de Centelles —no pas el segon comte d'Oliva, mort el 1536, sinó el Serafí esmentat a l'octava 44[52]—. I malgrat que ara no disposo de dades per confirmar-ho, Jerónimo de Urrea mateix —o Jerónimo Jiménez de Urrea— podria molt bé ser parent dels Centelles[53]: recordem que Francesc Gilabert de Centelles, primer comte d'Oliva, s'havia casat amb Beatriz Ximénez de Urrea i que el pare de Pere Gilabert —el destinatari del poema d'Espinosa—, Francesc Gilabert de Centelles-Riu-sec i Fernández de Heredia, era conegut per Francesc Gilabert Ximénez de Urrea. Fos com fos, Jerónimo de Urrea, aragonès i fill bord de Ximén de Urrea, segon vescomte de Viota, era militar i va coincidir en nombroses campanyes bèl·liques imperials arreu d'Europa i el nord d'Àfrica amb Joan Aguiló i amb Serafí de Centelles. Però la connexió d'Urrea amb València va més enllà d'aquesta companyonia castrense. En unes estrofes de cap al final de l'*Orlando furioso… traduzido…* (cant XLV), Urrea hi fa sortir un grup d'amics i poetes admirats que el feliciten. Són dotze noms, entre els quals trobem Joan Ferrandis d'Herèdia —a qui ja havia celebrat al cant XLI— i tres individus que Urrea agrupa amb l'expressió «mis academios»: Joan Aguiló, Champani i Vicencio del Bosco. Els dos darrers, incògnits per a mi, podrien ser, com els anteriors, valencians[54]. ¿Insinua Urrea l'existència d'una mena d'acadèmia o tertúlia literària de soldats poetes a la València de mitjan Cinccents? Si així fos, també hi devia pertànyer Serafí de Centelles. Anys a venir, Urrea encara apareixerà relacionat amb un altre valencià, Joan Martí Cordero, corrector a la impremta de Martín Nucio i autor d'un sonet encomiàstic a la traducció feta per Urrea del *Chevalier délibéré*, d'Olivier de La Marche (Anvers, 1555)[55]. En fi: si la traducció d'Urrea va ser patrocinada d'alguna manera pels

52. He consultat un exemplar de l'edició d'Anvers, 1558 (BC: Bon 8-II-1 [1]). Sobre la versió d'Urrea, la seva difusió, vàlua, etc., vegeu BERTINI, «L'Orlando furioso…», *op. cit.*, p. 357-388 i «Ludovico Ariosto e il mondo ispanico», *Estudis Romànics*, IX, 1961, p. 269-282; CHEVALIER, *L'Arioste en Espagne*, *op. cit.*, p. 71-84; GENESTE, *op. cit.*, p. 263-275 i M. de las Nieves MUÑIZ MUÑIZ, «Introducción», dins Ludovico ARIOSTO, *Orlando furioso*, ed. de Cesare Segre i M. de las Nieves Muñiz Muñiz, vol. I, Madrid: Cátedra, 2002, p. 35-47.
53. Cf. GENESTE, *op. cit.*, p. 131, n.
54. Entre els altres (Zapata, Garcilaso fill, Mexía, Cetina, Haro, Pérez i Castillejo), hi ha un tal Gualvez, segurament el català Berenguer de Gualbes, jurista i poeta, recordat per Boscà a l'*Octava rima* just després de la coneguda octava dedicada «al grande catalán, d'amor maestro» Ausiàs Marc; va publicar versos al *Cancionero general de obras nuevas* (1554). Es poden llegir ara aquestes estrofes a les pàgines 3052-3053 de l'edició d'Ariosto feta per Cesare Segre i M. de las Nieves Muñiz Muñiz citada a la n. 52.
55. GENESTE, *op. cit.*, p. 127-128, 134-136 i 151-154.

Centelles, la inversió va ser fructífera, perquè va culminar amb un èxit aclaparador —va ser reeditada diverses vegades—, més que més si el posem al costat del ressò pràcticament nul de la versió gairebé coetània d'Hernando Alcocer (Toledo, 1550), sense cap indici de relació amb València.

El mateix any de l'edició prínceps del poema d'Espinosa, el 1555, sortia de les premses valencianes de Joan Mei la primera traducció castellana de l'*Orlando innamorato*, de Boiardo, feta pel també valencià Francesc Garrido de Villena: *Los tres libros de Mattheo María Boyardo, conde de Scandiano, llamados Orlando enamorado*[56]. Doncs bé: en els preliminars hi ha un poema llatí de Jaume Joan Falcó i un sonet castellà de Lluís Santàngel. Garrido, al seu torn, escrigué un sonet dialogat a la mort de Ferrandis d'Herèdia, publicat a l'edició pòstuma de les obres completes d'aquest (1562). De passada, convé recordar que Garrido publicava el mateix 1555 (València, Joan Mei) un altre poema epicocavalleresc, homòleg al d'Espinosa i de títol gairebé idèntic al subtítol de l'obra d'aquest: *El verdadero sucesso de la famosa batalla de Roncesvalles, con la muerte de los Doze Pares de Francia*. Bernardo del Carpio hi exerceix una funció equivalent a la de l'obra d'Espinosa[57]. L'únic poema dels preliminars, un sonet, el signa també Lluís Santàngel. Això no és tot: en els versos de Garrido són esmentades diverses dames del casal Centelles: Isabel, Joana i Magdalena, les dues darreres, germanes de Pere Gilabert de Centelles, a qui serveix Espinosa[58].

Però encara n'hi ha més. En comentar l'aparició de Lluís Santàngel en els versos del cant XV de la *Segunda parte de Orlando*, m'he reservat una informació que ara és el moment de revelar. He esmentat que Santàngel reapareixia cap al final del poema d'Espinosa, al cant XXXV, del qual també hauré de parlar aviat. Ho fa amb una al·lusió literària misteriosa: «dando al Bembo la bella vestidura / d'aquel hispano estilo tan sabroso». Aquests versos s'han de referir, per força, a una traducció al castellà d'una obra bembiana. Posaria la mà al foc que es tracta de la traducció anònima castellana de *Gli asolani*, impresa per Andrea de Portonaris a Salamanca l'any 1551, una versió que encara avui, que jo sàpiga, és considerada òrfena o s'atribueix a l'impressor mateix[59]. L'original bembià havia estat dedicat a Lucrècia Borja, duquesa d'Este a Ferrara. I Lucrècia, recordem-ho, el 1491 havia estat promesa en matrimoni a Querubí de Centelles, l'avi de Pere Gilabert de Centelles, destinatari de l'obra d'Espinosa, però l'elecció d'Alexandre VI l'any següent va trastocar aquells plans locals: de sobte es van revelar massa modestos. Amb tot, novament trobem espurnes de filiació entre els Este i els Centelles[60].

56. Va ser reeditat els anys 1577 (Alcalà) i 1581 (Toledo). Sobre Garrido, vegeu MARTÍ GRAJALES, *op. cit.*, p. 251-252; sobre la versió de Boiardo, vegeu CHEVALIER, *L'Arioste en Espagne*, *op. cit.*, p. 116-118.
57. Vegeu CHEVALIER, *L'Arioste en Espagne*, *op. cit.*, p. 116-127.
58. CHEVALIER, «Recherches…», *op. cit.*, p. 423.
59. José-María REYES CANO, «Introducción», dins Pietro BEMBO, *Gli Asolani* / *Los Asolanos*, Barcelona: Bosch, 1990, p. 35 i 49, n. 5.
60. I no hem d'oblidar tampoc el paper destacat del segon comte d'Oliva en la recepció de Joan de Borja, segon duc de Gandia, en arribar l'any 1493 a València, amb les visites constants

No oblidem, finalment, com diversos poetes esmentats per Espinosa van incloure textos poètics d'elogi a aquest en obres impreses del mateix: tant Manuel Ferrando com Gaspar Romaní (esmentats al cant XXXV) incorporaven sonets ditiràmbics als preliminars de la *Segunda parte de Orlando*[61].

Dels catorze (o quinze) poetes celebrats per Espinosa al cant XV, els únics casos que no he sabut vincular a un sector o a l'altre (el clan Centelles o la recepció de Boiardo/Ariosto) són Baltasar de Romaní, Pere Castellà, Felip (?) Català, Pere de Roda i Joan Peres (tot i que aquest darrer es presenta de nou al cant XXXV entre els amics d'Espinosa); és probable que una recerca més acurada obtingués algun resultat en aquest sentit. Alguns dels altres els trobem implicats en els dos camps (Aguiló, Serafí de Centelles, Santàngel). Confesso que em sorprèn l'absència del valencià Francesc Garrido de Villena, més que més si tenim en compte que alguns dels individus elogiats al cant XV hi tingueren relació estreta; Garrido dedicava la seva traducció del Boiardo a Pere Lluís Galceran de Borja, enemic declarat dels Centelles[62]: potser per aquest costat s'explicaria algun frec entre els dos escriptors? En canvi, l'absència d'Anyés —mort al 1553—, tot i els seus vint-i-cinc anys al servei de Francesc Gilabert de Centelles, tot i proveir la nissaga dels comtes d'Oliva d'uns antecedents genealògics il·lustres, és molt significativa, perquè està d'acord —negativament— amb el doble fil que lliga els autors del cant XV: no pertanyia a la família Centelles ni estava involucrat —pel que en sé— en la divulgació d'Ariosto; pitjor encara: no podia combregar de cap manera amb l'operació Centelles-Espinosa si era conseqüent amb els exabruptes contra la narrativa de ficció («mentiroses invencions de folles amors y monstruoses cavalleries», diu, exactament) que propalava a la seva *Vida dels gloriosos sant Abdon i Senén i de sant Ponç*[63].

VIII

La confluència de Centelles, familiars dels Centelles i servidors de l'entorn del comte d'Oliva en l'atepeïda xarxa implicada en la difusió d'Ariosto —i Boiar-

i l'amistat duradora amb què va regalar el jove duc, tal com revelen les cartes editades per Miquel BATLLORI, *De València a Roma. Cartes triades dels Borja*, Barcelona: Quaderns Crema, 1998.

61. Sembla que l'extremeny Luis Zapata, patge cortesà de Felip II, havia emprès també la traducció del *Furioso* (CHEVALIER, *L'Arioste en Espagne*, *op. cit.*, p. 75 i n. 42; GENESTE, *op. cit.*, p. 132, 200 i 267 n.), encara que no n'ha restat cap testimoni. No sé si pot tenir alguna relació amb el que estem tractant el fet que el seu *Carlo famoso*, un conegut poema èpic que té com a protagonista l'emperador Carles —una "caroleida", doncs— fos imprès a València per Joan Mei l'any 1566. Fos com fos, al cant XXXVIII (f. 204 s.) «se haze mención de algunos escritores y hombres doctos de España», com diu la rúbrica (f. 204). Entre els escriptors hi apareixen alguns dels individus esmentats en aquests fulls relacionats amb els Centelles: Jerónimo de Urrea, Joan de Borja, Joan Ferrandis d'Herèdia, Jeroni Sentpere, Joan Aguiló. He consultat l'exemplar conservat a la Biblioteca Pública de Tarragona (sign.: III/73).

62. GARCÍA MARTÍNEZ, *Bandolers…*, *op. cit.*, p. 39-47; CARRASCO, *op. cit.*, p. 195-204, i MONTER, *op. cit.*, p. 163-164.

63. Max CAHNER (ed.), Joan Baptista ANYES, *Obra catalana*, Barcelona: Curial, 1987, p. 102-103.

do— en el fragment de la *Segunda parte de Orlando*, no pot ser fruit de l'atzar. La propagació en castellà de l'*Orlando furioso* a la península Ibèrica sembla monopolitzada en gran part pel clan dels Centelles comtes d'Oliva: pràcticament no hi ha cap gest de recepció de l'obra ariostesca a la Península que no hi hagi pel mig l'entorn dels Centelles, si més no fins a l'últim quart del Cinccents. Aquesta dada reforça aquell paral·lelisme entre Este i Centelles anunciat més amunt, fruit de la intenció panegírica de l'obra de l'Ariosto i de la del seu imitador valencià: de la mateixa manera que els Este de Ferrara havien patrocinat l'empresa literària d'Ariosto i havien contribuït a difondre així el panegíric d'ells mateixos, els comtes d'Oliva constituïen una mena de cort dedicada, gairebé en règim de monopoli, a estendre l'obra ariostesca en castellà, amb la glòria que tal fet els reportava.

La identificació entre Este i Centelles és palesa en tot aquest programa literari d'arrel ariostesca, i se suma al panegíric dels Centelles per la via genealògica esmentada abans, prenent ara una perspectiva més cultural, literària. El cant IV i aquest XV tenen, segurament, una funció de reforç cultural d'un llinatge reennoblit de feia poc i que gaudia de notables riqueses.

El programa dels Centelles constitueix una innovadora fórmula de propaganda aristocràtica, per dir-ho d'alguna manera, si més no en els territoris de la Corona d'Aragó. Havien estat utilitzades altres estratègies: la invenció d'orígens mítics (els Nou Barons, p. e.)[64], l'atribució de fets llegendaris (Galceran de Pinós i les cent donzelles, p. e.)[65], el patrocini d'obres artístiques i arquitectòniques, l'exaltació mitjançant un historiador o un poeta a sou, etc. En el si de la Corona d'Aragó, la cort virregnal valenciana, i més concretament la dels ducs de Calàbria, és paradigmàtica en aquest sentit, pel patrocini de músics i poetes. L'entorn dels Centelles va optar pel mecenatge literari també: el cas de J. B. Anyés al servei de Serafí de Centelles, primer, i del nebot Francesc Gilabert, després, ha estat ben estudiat[66]. Però aviat van estructurar una operació miticoliterària d'envergadura formidable que pretenia obtenir un gran rendiment exterior.

No hi he sabut descobrir, en canvi, contactes amb els cercles universitaris o els ambients erasmistes, a diferència de l'actitud de les corts dels ducs de Calàbria o dels de Gandia. Ho dic amb tota mena de precaucions, perquè de la major part dels individus inventariats per Espinosa no en sé gaire res. En tot cas, sí que em veig amb cor d'afirmar que l'entorn dels comtes d'Oliva d'aquest mitjan Cinccents no es caracteritza pel mecenatge acadèmic o erasmista[67].

64. Vegeu COLL ALENTORN, *op. cit.*; cf. Eulàlia DURAN I GRAU, *Sobre la mitificació dels orígens històrics nacionals catalans*. Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 1991-1992, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1991, on tracta de mites dels orígens nacionals, tant catalans com castellans (gots, Annio da Viterbo, etc.).
65. Vegeu Martí de RIQUER, *Llegendes històriques catalanes*, Barcelona: Quaderns Crema, 2000, p. 163-243.
66. Darrerament, per DURAN I MATEU (ed.), *op. cit.*
67. No em passa per alt, però, que l'erasmisme llanguia aleshores en un entorn progressivament hostil (vegeu GARCÍA MARTÍNEZ, «El erasmismo…», *op. cit.*). Vegeu també Helena RAUSELL GUILLOT, *Letras y fe. Erasmo en la Valencia del Renacimiento*, València: Institució

Sigui com sigui, notem l'interès que va despertar l'obra mestra d'Ariosto en terres valencianes, sobretot. Chevalier no troba cap ressò de l'*Orlando furioso*, des de Garcilaso de la Vega, fins a *El cortesano*, de Lluís Milà[68], que, com és sabut, malgrat que el llibre va sortir imprès l'any 1561, reporta fets que s'esdevenen el 1535 a la cort virregnal de Germana de Foix; és força versemblant que la presència ariostesca en l'obra de Milà fos incorporada cap a mitjan Cinccents, fruit de la repercussió que aleshores té el *Furioso* a València, mercès a les actuacions promogudes en l'entorn del comte d'Oliva. Sabem també que Ariosto va gaudir d'«una amplia circulación» a Barcelona[69], on va aparèixer una de les impressions de la traducció castellana de Jerónimo de Urrea (Claudi Bornat, 1564).

IX

Abans d'acabar, adduiré uns versos que figuren més avall a la *Segunda parte de Orlando*. Al final del cant XXXIV, Bernardo del Carpio acaba d'occir Rotllà. Al cant següent i darrer (f. 177-180v), el XXXV, tot imitant l'inici del cant final del *Furioso*, la veu poètica compara el poema a un periple marítim; i arriba aleshores a port: «he llegado / al deseado fin de mi sendero, / que dende l'alta gavia he visto, cierto, / la hermosa tierra y sosegado puerto. / Descansaré l'afán de mi camino / en la fértil ribera deseada / del sacro Turia» (f. 177). A continuació, com en l'obra d'Ariosto, li vénen a l'encontre, agraïts i joiosos, diversos personatges: membres de la casa comtal d'Oliva, començant pel «señor ilustre de quien canto», Pere Gilabert de Centelles[70], i amics propers a l'autor: Lluís Marrades[71], Manuel Díez Ferrando, Lluís Santàngel, Romaní —sens dubte Gaspar, com he dit— i, més avall, Joan Peres. Amics plumífers com el mateix Espinosa. I aleshores, a l'octava 12 d'aquell cant final, Espinosa aboca aquesta proclama:

> A otros muchos veo que Natura,
> por nuestro bien común, al mundo ha dado;
> la barbárica lengua, fiera y dura[72],
> de nuestro dulce sitio han desterrado;
> las siete han restaurado a fuerza pura,
> y a entrambas Españas ilustrado.

Alfons el Magnànim, 2001, p. 78-86, on esmenta al final el mecenatge dels Centelles sobre J. B. Anyés com a mostra de personatge erasmista, asseveració discutible.

68. CHEVALIER, *L'Arioste en Espagne*, *op. cit.*, p. 61.
69. Vegeu Manuel PEÑA DÍAZ, *El laberinto de los libros. Historia cultural de la Barcelona del Quinientos*, Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 1997, p. 196-197.
70. A continuació de Pere Gilabert, Espinosa esmenta un Cristòfol de Centelles (vegeu el que he dit més amunt) i tres germans, cosins de Pere Gilabert: Jaume, Francesc i «el que tiene / nombre del capitán del cielo claro» (Miquel?). Si la suposició celestial meva és certa, podrien ser els tres fills mascles d'Onofre de Sentllir, dels Centelles barons d'Almedíxer (el quart, Bernat, havia mort l'any 1552).
71. Segurament aquest personatge coincideix amb el jurat en cap de València l'any 1528 o un fill d'aquest, potser relacionats amb Joan Marrades, parent d'Alexandre VI, el qual havia estat canonge a Sogorb i castellà a la Roca de Viterbo (vegeu BATLLORI, *op. cit.*).
72. La paraula *lengua* és *lengue* a l'original.

El valencià, «barbárica lengua»![73]. La llengua valenciana programàticament desterrada dels cercles literaris cortesans i italianitzants, amb les set arts liberals reintroduïdes, és a dir, proscrita del «dulce sitio»! No conec cap formulació tan primerenca de rebuig ni cap proposta de substitució de la llengua autòctona com a llengua literària tan desacomplexada, tan contundent, en boca d'un valencià[74]. No sé que modernament ningú hagi fet observar una proposició tan bel·ligerant contra la continuïtat del català com a llengua literària[75].

Diversos estudis han remarcat com la irrupció de noblesa castellana va ser molt important al segle XV valencià, més que enlloc de la Corona d'Aragó. La consolidació de la castellanització literària de la noblesa valenciana després de les Germanies és prou coneguda. La del casal dels comtes d'Oliva mateix venia de lluny[76]. A partir de mitjan segle XVI, en paral·lel a la imitació de la cort ferraresa, la proposta castellanitzadora és radical.

El darrer dels versos acabats de transcriure em porta a recuperar ara aquella al·lusió que més amunt hem retingut sobre la confluència de les llegendes de Bernardo del Carpio i dels Nou Barons a la *Segunda parte de Orlando*. Què són sinó la cristal·lització èpica de l'acoblament d'«entrambas Españas», la Citerior i la Ulterior?[77].

73. La consideració de gent inculta a tota aquella que no parlava castellà (a Castella), la revelava el fill de Pere Miquel Carbonell, Francesc, quan des de Còrdova escriu al pare (1482): «Ací no hi ha sinó doctors castellans e no volen agrests» (Max CAHNER (ed.), *Epistolari del Renaixement*, I, València: Albatros, 1977, p. 88).
74. La valencianitat d'Espinosa és avalada pels testimonis de Gil Polo, Timoneda, Palmireno, etc., que el situen entre els poetes valencians. Recordem aquells versos transcrits més amunt, quan Espinosa retreia Baltasar de Romaní (octava 41) i en destacava la benemèrita tasca d'haver traduït Marc al castellà, vista com l'únic accés raonable a l'obra del poeta quatrecentista: «y la sobrada gloria que le viene / d'habernos allanado aquel camino». Notem el mot: *allanado*.
75. Ben segur que tothom recordarà en aquest punt el dicteri de Narcís Vinyoles, inserit a la traducció castellana (1510) del *Supplementum chronicorum mundi* de Filippo Foresti, contra les moltes llengües «bárbaras y salvages de aquesta nuestra España», enfront de l'«elegantísima» llengua castellana. Notem la coincidència «bárbaras» i «barbárica». Tanmateix, sembla fora de dubte que Vinyoles —raons d'oportunisme a part— no pensava, l'any 1510, en el català (o el valencià) com una d'aquelles llengües bàrbares, quan gaudia d'un conreu oficial i literari ple, sense interferències rellevants (vegeu Martí de RIQUER, *Història de la literatura catalana*, Esplugues de Llobregat: Ariel, 1964 (4a ed.: vol. IV, Barcelona: Ariel, 1985, p. 193) i August RAFANELL, *La llengua silenciada. Una història del català, del Cinccents al Vuitcents*, Barcelona: Empúries, 1999, p. 74-75).
76. Sobre l'etapa inicial de la cort dels Centelles des de 1480, amb Serafí al capdavant, i la seva aposta per la literatura en llengua castellana, així com els intel·lectuals i poetes vinculats a aquesta cort, vegeu Max CAHNER, «Llengua i societat en el pas del segle XV al XVI. Contribució a l'estudi de la penetració del castellà als Països Catalans», dins *Actes del Cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Andorra, 1979), Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1980, p. 238-245.
77. Les denominacions d'Hispania Citerior i d'Hispania Ulterior com a sinònims de Corona d'Aragó i de Castella, respectivament, són un lloc comú a l'època, si més no en l'àmbit de la corona catalanoaragonesa: les trobo en Margarit (a finals del XV), en el pròleg de Rafael Mambla a *De dialectica sive rationali philosophiae* (1540), al *De origine ac rebus gestis Regum Hispaniae*, de Francesc Tarafa (1553), al títol mateix d'una de les obres d'aquest mateix

Per les afirmacions d'Espinosa, aquesta era una operació més o menys orquestrada. Amb quin abast? Només a la cort dels Centelles? L'exercici literari dels poetes enumerats en el parnàs d'Espinosa mostra que predicaven amb l'exemple. N'hi haurà algun que utilitzarà aviat expressions despectives similars per referir-se a la llengua literària autòctona. Per exemple Lluís Santàngel, que, en els coneguts versos inclosos a les traduccions de Marc impreses al 1560, 1562 i 1579, afirmava: «La empresa [*de Montemayor*] fue d'ingenio al mundo raro / qual le pedía la aspereça fiera / de la escabrosa lengua limosina»[78]. Però aquest és ja un aspecte que no pertoca tractar en aquests fulls.

(*Crònica de la Província de Catalunya en la Citerior Espanya*), o al pròleg a l'edició barcelonina de 1560 de les poesies d'Ausiàs Marc.

78. ESCARTÍ, *op. cit.*, p. 337.